

QAX RAYONUNUN LƏLƏLİ KƏNDİNİN TARİXİ-ARXEOLoji VƏ ETNOQRAFİK TƏDQIQINƏ DAİR

*Bədircahan MƏMMƏDOVA,
AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun elmi işçisi*

AÇAR SÖZLƏR: *arxeologiya, muzey, abidə, Lələpaşa, türk, mədəniyyət, turizm.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *археология, музей, памятник, Лелепаша, турецкий,
культура, туризм.*

KEY WORDS: *archeology, museum, monument, Lelepasha, Turkic, culture, tourism.*

Müasir Azərbaycanın qurucusu, Ümummillə Lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu strategiyanın Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi nəticəsində bu gün ölkəmizdə bütün sahələr üzrə köklü islahatlar aparılmış, davamlı sosial-iqtisadi inkişafın möhkəm təməli yaradılmışdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramlarının qəbulu da bu işə təsirsiz ötürməmişdir. Dövlət proqramları çərçivəsində Qax rayonunda da mühüm tədbirlər görülmüş, o cümlədən Olimpiya İdman Kompleksi tikilmiş, Rayon Mərkəzi Xəstəxanası, Rayon Mədəniyyət evi əsaslı təmir edilmiş, “İçəri Bazar” Mədəniyyət və Turizm Mərkəzi bərpa olunmuş, genişmiqyaslı abadlıq işləri həyata keçirilmişdir və s. “Hər dəfə Qaxda olanda, yenilikləri görəndə çox sevinirəm. Rayon inkişaf edir, belə gözəl memarlıq əsərləri yaradılır. Deyə bilərəm ki, müasir Azərbaycanda belə gözəl guşələrin yaradılması yəqin ki, Qaxdan başlayıb” [1] söyləyən dövlət başçımız rayonda aparılan quruculuq-abadlıq işlərinin əhəmiyyətini vurğulamış, bizə miras qalmış əsərləri qorumağı tövsiyə etmişdir.

Tariximizin gizli sirlərinin açılmasında tarixi mənbələr, arxeoloji tapıntılar və etnoqrafik məlumatlar əsas vasitədir. Bu gün inkişaf tempinə görə respublikamızın öndə gedən rayonlarından olan Qaxın ərazisi də müxtəlif tarixi dövrlərə aid arxeoloji abidələrlə zəngindir. Rayonun Zəyəm inzibati vahidinə daxil olan, Qanıq çayının sahilində yerləşən Lələli kəndi tarixi, arxeoloji və etnoqrafik cəhətdən maraqlı kənd məkənlərindədir.

Lələli kəndi ilə Gürcüstan Respublikasının Marneuli rayonundakı Axlı-Lələli kəndinin etnoqrafik təhlili bu yaşayış məskənlərinin türk mənşəli olduğunu söyləməyə əsas verir. Bəzi mənbələrə əsasən isə, XI-XII əsrlərdə tasma tayfalarının bir hissəsi Səlcuq oğuzlarının tərkibində Azərbaycanda, əsasən də Zəyəm və Tasmalı ərazisində (o cümlədən Lələpaşa kəndində) məskunlaşmışdır [2].

Etnoqrafik tədqiqatlara görə, Lələli nəslinin adını daşıyan “Lələli” oykonimi həm də ərazidəki Lələpaşa kəndinin adı ilə eyni mənbədəndir. Lələpaşa kəndinin qocaman sakinlərinin dediyinə görə, kəndin adının mənşəyi Osmanlı dövlət adamı, sədrəzəm Lələ Qara Mustafa Paşa (1500 -1580) ilə əlaqədardır.

“Böyük tərbiyəçi” mənasında işlənən “Lələ” sözü ilə XV əsrdən-XX əsrin əvvəllərinədək Osmanlı imperiyasında ali hərbi və mülki məmurların fəxri titulu olan “paşa” sözünün birləşməsindən əmələ gəlmiş bu kəndin adı zaman keçdikcə məlum səbəblərdən (Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil edilməsi, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə sərhəddin bağlanması) təhrif edilmişdir [3].

“Kıpr, Şirvan və Gürcüstan fəthi” adlandırılan Qara ləqəbli Mustafa Paşa sultan III Muradın (1574-1595) hakimiyyəti dönməndə İran səfəri əsnasında Ərzurum qüvvələrinin sərdarı təyin edilmişdir. 1556-cı ildə Manisa sancaqbəyi, şahzadə II Səlimə müəllimlik etdiyinə görə isə “lələ” adına layiq görülmüşdür [4].

1578-ci ildə Gürcüstan və Şirvanı Osmanlı torpaqlarına qatmaq üçün İran səfərinə çıxan Lələ Mustafa Paşa Səfəvilərlə döyüşərək, elə həmin il Tiflisi ələ keçirdikdən sonra əsgərlərinin geri dönmək niyyətini qəbul etməmiş və Kür çayı istiqamətində olan Qoyunkeçidi məntəqəsindəki döyüşdə qələbə qazanaraq Şirvana doğru irəliləmişdir. Sentyabrın 15-də Ərəşə daxil olan Lələ Mustafa Paşa Şirvanı fəth etmişdir. Ələ keçirdiyi əraziləri dörd bəylərbəyliyə (əyalətə) ayıraraq idarə edən Mustafa Paşa Səfəvi, Dağıstan və Gürcüstan bəylərini Osmanlılar tərəfə çəkməyə çalışmışdır [5].

Fikrimizcə, “Lələ” və “Mustafa” antroponimlərini həm də etnoqrafik cəhətdən Qax rayonunun İlisu kəndindəki Lələyevlər, Mustafayevlər soyadını daşıyan nəslin nümayəndələri ilə bağlamaq mümkündür.

Ötən əsrdə Lələli kəndi yaxınlığındakı erkən orta əsrlər dövrünə aid Torpaqqala yaşayış məskənində aparılmış ilk arxeoloji qazıntılar nəticəsində kərpic bişirilən küre, qalıq şüşə istehsalı ocağı, Saqqızlıq ərazisində qəbiristanlıq, 2-4 metr qalınlığında mədəni təbəqə aşkarlanmışdır. Əldə olunmuş tapıntıları tədqiq edən arxeoloqların qənaətinə əsasən, bu ərazi Qafqaz albanlarının məskunlaşdığı şəhərtipli yaşayış yeri olmuşdur [6].

2009-cu ildə mərhum arxeoloq, m.ü.e.d. Vilayət Kərimovun rəhbərliyi ilə bu ərazidə arxeoloji qazıntılar davam etdirilmiş, torpağın üst qatından orta əsrlərə aid saxsı qab qırıntıları, gil qablar, ipəkəyirən və digər əşyalar, sonrakı qatda isə Yaloylutəpə mədəniyyətinə (e. ə. III-I əsrlər) aid küp qəbir, vaza, su qabı və digər tapıntılar aşkar olunmuşdur [7].

Qaxın Lələli-Torpaqqala yaşayış məskənində və Lələli nekropolu ərazisində

aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı əldə olunan tapıntıların bir hissəsi hazırda rayonun Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində qorunur. Bu ərazidə aşkarlanan məişət əşyaları e.ə. I minillik - eramızın XVII əsrinədək olan böyük tarixi dövrü əhatə edir.

Müxtəlif tarixi mərhələlərə aid belə tapıntılar region əhalisinin qədim mətbəx mədəniyyəti, məişət həyatı haqqında təsəvvür yaradır.

Müasir dövrdə Oğuz-Şəki-Qax-Zaqatala arxeoloji ekspedisiyasının rəhbəri Nəsim Muxtarovun rəhbərliyi ilə Lələli kəndi ərazisində arxeoloji tədqiqatlar davam etdirilir [8].

Lələli kəndindən 300 metr məsafədə yerləşən, yerüstü əlamətləri çox da görünməyən qəbirləri tədqiqata cəlb edən arxeoloqlar şar gövdəli küp qəbirlərdə əsasən şüşə qab qırıntıları aşkarlamışlar. Albaniyanın buna bənzər qəbir abidələrində aparılmış tədqiqatlara əsasən, iki eranın kəsişməsinə və erkən orta əsrlərə aid qəbirlərdən aşkar edilən şüşə qablar

formasına görə (ətir, dərman saxlamaq üçün flakonlar, qədəhlər, piyalələr, vazalar) oxşar növlərə bölünürlər.

Yer səthindən 1.6 m dərinlikdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı diametri 72 sm olan qəbirlərdə tapılmış, cilalanmış, üstü anqoblu, boyalı saxsı qab qırıntıları maraqlı sənətkarlıq nümunələridir. Yerli sənətkarların yüksək əl qabiliyyətindən xəbər verən belə tapıntıları təsnifləndirərək tədqiq etmək məqsəduyğun olardı.

Xüsusən də, Yaloylutəpə mədəniyyətinə aid üçayaqlı vazalar, novalça boğazlı gil qablar, içərisi cızma xətlərlə naxışlanmış boşqab və d. əşyalar yerli əhalinin əsasən oturaq həyat sürdüyünü, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olduğunu sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Lələli kəndi Azərbaycanda Mahmudiyyə təriqətinin banisi Şeyx Mahmud Almalılının (1809-1876) müəllimi olan Şeyx Yunusun (1804-1862) da Vətənidir [9]. Nəqşibəndiyyə təriqəti ardıcılı olan Şeyx Yunus XIX əsrdə Lələli kəndində fəaliyyət göstərmiş, kəramətləri ilə şöhrət qazanmış, çoxsaylı müridlər yetişdirmişdir. Bu övlünün Lələli kəndindəki qəbri üzərindəki günbəzi nəvəsi Yunus Əfəndi tikdirmişdir. Hazırda Şeyx Yunus Baba ziyarətinin bərpasına ciddi ehtiyac duyulur [10].

ƏDƏBİYYAT

1. “Şəlalə” qəzeti, 3 fevral 2012, s. 2.
2. Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 427.
3. Lələ Mustafa Paşa və Lələpaşa kəndi // “Şəlalə” qəzeti, 30 noyabr 2016, № 23 (6242), s. 4.
4. A.Bakıxanov. Gülüstani İrəm / <https://ekitabblog.wordpress.com/a-bakixanov-gulustani-ir%C9%99m/> ; Lala Mustafa Paşa - Bekir Kütükoğlu / <http://www.islamansiklopedisi.info/> ; Nuriyeva İ. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan–XXI əsrin əvvəllərinədək). Bakı: Mütərcim, 2015, s. 125.
5. Lala Mustafa Paşa / https://www.yeniakit.com.tr/kimdir/Lala_Mustafa_Pa%C5%9Fa
6. Vahidov R.M. Torpaqqalada arxeoloji qazıntı işlərinin yekunları // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı: 1965, cild 7, s. 201-211; Mahmudov F.R. Ağyazı düzənliyində Yaloylutəpə mədəniyyətinə aid abidə. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı: 1965, cild 6, s. 131-144; Nuriyev A. Torpaqqaladan tapılmış şüşə kuzə: [Qax r-nu] // AzSSR EA-nın Məruzələri, № 6. Bakı: 1969, s. 96–99; Əhmədov Q. Torpaqqala arxeoloji xəzinədir: [Qax r-nu] // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1973, 10 avqust, s. 4; Qoşqarlı Q. Torpaqqaladan tapılmış gümüş vaza // AzSSR EA-nın Məruzələri, № 9. Bakı: 1978, s. 73; Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: İşıq, 1986, s. 116-118.
7. Qax rayonu ərazisindəki Torpaqqala yaşayış məskənində tədqiqat işləri aparılır / https://azertag.az/xeber/QAX_RAYONU_ARAZISINDAKI_TORPAQQALA_YASAYIS_MASKANINDA_TADQIQAT_ISLARI_APARILIR-446686
8. Qaxda eramızdan əvvəl təsadüf edən arxeoloji materiallar tapılıb / <http://deyerler.org/23526-oduzda-eramizdan-zhvzhlkd-mdndldklzhrzh-add.html>
9. Şeyx Yunus Lələlinin doğum və vəfat tarixləri mübahisəlidir // Гаджиев М.М. Солнце наставления. Шейх Махмуд-Афанди. Его наставники и преемники. Махачкала: Нур-ул Ислам, 2011, с. 71-72.
10. Şeyx Yunus əfəndi Lələli // Yaqub P. Torpağı şəərəfləndirənlər. Bakı: Zərdabi LTD, 2011, s. 3-9 .

Бадирджахан Мамедова

ОБ ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ И ЭТНОГРАФИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ СЕЛА ЛЕЛЕЛИ КАХСКОГО РАЙОНА

РЕЗЮМЕ

Территория Кахского района представляет особый интерес для археологов тем, что богата многочисленными памятниками разного периода и времен. В настоящее время данные памятники мало изучены и исследованы. Некоторые археологические материалы, выявленные в результате сельскохозяйственной деятельности и раскопок на территории села Лелели, ныне хранятся в местном историко-краеведческом музее.

Автор статьи, основываясь на археологические находки, исследует вопросы, связанные с археологией и этнографией Азербайджана.

Статья представляет интерес не только для исследователей, а также для широкого круга читателей.

Badirdjahan Mammadova

ABOUT HISTORICAL-ARCHEOLOGICAL AND ETHNOGRAPHIC RESEARCH IN LALAI VILLAGE OF QAKH DISTRICT

SUMMARY

The territory of Qakh region is of special interest for archaeologists by the fact that it is rich in numerous monuments of different periods and times. At present, these monuments have been little studied and investigated. Some archaeological materials discovered as a result of agricultural activities and excavations in the village of Lalai are now being preserved in the local historical and regional museum.

Based on archaeological finds, the author of the article studies issues related to the archeology and ethnography of Azerbaijan.

The article is of interest not only for researchers, but also for a wide range of readers.